

ORTA ASYA TÜRK DİLLERİNİN BAZI ORTAK ÖZELLİKLERİ

Henryk JANKOWSKI*

Özet: Bu çalışmada beş Orta Asya'daki Türk dilinin, başka akraba dillerden farklı olan söz varlığı ve gramer özellikleri incelenmektedir. İncelenen diller Türkmençe, Kırgızca, Kazakça, Özbekçe ve Uygurca. En yaygın kabul edilmiş sınıflandırmaya göre, Türkmençe Oğuz ya da Güney-Batı, Kırgızca Kıpçaklaşmış Altayca, Kazakça Kıpçak ya da Kuzey-Batı, Özbekçe ile Uygurca ise Güney-Doğu Türk grubuna girer. Tasnif bakımından söz konusu diller farklı gruplara ait olsa bile, dil etkileşimi ve bazı ortak etkenlerden dolayı ortak çizgilere sahiptirler. Bu etkenler, tarih boyunca pek çok ortaklık meydana getiren bölgenin tarihî, dinî, coğrafi, siyasî, iklim ve doğa şartlarıdır. Başka bir önemli etken, Çağatayca diye adlandırılan ortak tarihî edebî dil tesiridir. Çağataycanın etkisi en çok Özbekçe ile Uygurcada yansıtılırken, söz dağarcığında öteki dillerde de bulunmaktadır. Etkileşimsel ve yöresel benzerlikler açısından araştırılan diller arasında bulunan ortaklıklar eşit değildir. İncelemede Ana Türkçeden miras edilmiş, başka Türk dillerinde de var olan temel kelimeler ele alınmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk dilleri, Orta Asya, ortak özellikler.

Some Common Features of the Languages of Central Asia Turks

Abstract: This paper examines common features in lexicon and grammar of five Turkic languages of Central Asia. The languages that are subject of study are Turkmen, Kirghiz, Kazakh, Uzbek, and Uighur. Turkmen is a south-western or Oghuz, Kirghiz a Kipchakized Altai, Kazakh a north-western or Kipchak, while Uzbek and Uighur are south-eastern languages. Although these languages belong to different genealogical and geographical groups, due to language contacts and some extralinguistic factors they developed a lot of common features. Among these factors

* Prof. Dr., Asya Araştırmaları Bölümü, Türk, Moğol ve Kore Dilleri Dalı, Adam Mickiewicz Üniversitesi ul. Międzychodzka 5, 60-371 Poznań, Polonya, E-Posta: henryk.jankowski@amu.edu.pl

there are historical, religious, geographic, political, climatic and ecological forces. Another important factor is the impact of a common literary Eastern Turkic language called Chaghatai. Direct inheritors of Chaghatai are Özbek and Uighur, but Chaghatai influence is present in the lexicon of all other languages surveyed here. Naturally, common features are not equal in these languages. The features inherited from Common Turkic which manifest themselves in these and many other Turkic languages fall beyond the scope of research.

Key words: *Turkic languages, Central Asia, common features.*

Giriş

Bu yazıda aşağıdaki Türk dilleri ele alınmıştır: Türkmençe, Kırgızca, Kazakça, Özbekçe ve Uygurca. Türkmençe Oğuz ya da Güney-Batı, Kırgızca Kıpçaklaşmış Altayca, Kazakça Kıpçak ya da Kuzey-Batı, Özbekçe ile Uygurca Güney-Doğu Türk grubuna girer. Bu dillerde, başka Türk dillerinden ayıran bir çok ortak özellik vardır. Bunun dışında, elbette, bütün Türk dilleriyle paylaşılan, Ana Türkçeden kalmış özellikleri de vardır, örn. temel söz varlığındaki adlar (*baş, kişi*), sayılar (*bir, iki, on*) ve eylemler (*gelmek, demek*); gramer alanında ise belirli geçmiş zaman ekleri veya iyelik ekleri. Bunlarla uğraşmayacağız.

Çalışmanın konusu, Ana Türkçeden miras edilmemiş, ancak sonraki dönemlerde ortaya çıkmış benzerliklerdir. Adı geçen benzerlikler çeşitli nedenlerden dolayı meydana gelmiştir. En önemli nedenler şunlardır:

1. Tarihî ortaklık ve ortak tarihî edebî dil.
2. Bölgenin benzer coğrafi ve iklim şartları.
3. Benzer siyasî durum.
4. Dil etkileşimi.
5. İslam etkisi.
6. Farsçanın, Türkiye Türkçesinden farklı etkisi¹.
7. Son dönem Rusçanın etkisi.

Aşağıda bu etkiler ele alınacak.

¹ Ancak farklı kelimelerin ya da anlamların çoğu Osmanlıcada da rastlanır. Bunlara ilgili yerlerde dikkât edeceğiz.

1. Tarihî ortaklık ve ortak tarihî edebî dil

Orta Asya Türk dilleri arasında Türkiye Türkçesine en yakın olan Türkmen dilidir. Türkmencenin bazı unsurları ve gramer özellikleri bu dili bölgenin öteki dillerinden daha fazla ayırıyor. Böyle bir unsur, ek eylemlerin olumsuzluğunu bildiren *däl* ‘değil’. Bilindiği üzere, öteki dillerde bunun yerine *emes* ← *ermes* kullanılmaktadır. Buna rağmen, Türkmencenin arkaik söz varlığında *emes* kelimesi bulunmaktadır (TDG 552). *Emes* kelimesi, herhalde eski edebî dilden kalan bir özelliktir; hem Abulgazi Bahadır Han’ın eserlerinde, hem de Çağataycanın başka eserlerinde bol bol kullanılırdı.

Çağataycadan miras edilmiş kelimeler genel olarak Özbekçede aynen, Kazakça ve Kırgızca, bazen Türkmencede de bu dillerin kendi fonetik kurallarına uyarak geçmektedir, örn. Özb. *hujjat*, Kaz. *qujat* ‘belge; vesika’ (UTIL II 709, KOS 540) ← Ar. *ḥucca*^{mm}. Yine de bazı kelimeler Özbekçenin seslik kurallarına uyarak alınmıştır, örn. Özb. *saboq*, Kaz. *sabaq* ‘ders’ (UTIL II 6, KOS 685)².

Bilindiği gibi, ilk önce Çağataycanın ya da Edebî Doğu Türkçesinin doğrudan mirasçısı olan Özbekçe, bu edebî dilin unsurlarıyla zenginleştirilmiş. Bununla beraber, bugünkü Kazakçada da, özellikle terimler alanında, eski edebî kelimeler benimsenmeye ya da canlandırılmaya çalışılır, örn. Kaz. *käsibiy*, Özb. *kasbiy* ‘meslekî’ (KOS 357, UTIL I 371).

2. Bölgenin benzer coğrafi ve iklim şartları

Batı ve Doğu Türkistan’ın yani Orta Asya’nın çoğu, bölgenin çok geniş olmasına ve coğrafi farklılıklarına karşın, bir çok benzerliğe sahiptir. Genelde, bölgenin iklimi kuru (Sinor 1990: 5), yazın aşırı sıcak, kışın pek soğuktur (Vásáry 2003: 17). Bu yüzden bitki örtüsü az, dağlar çıplak, düzlükler çöl, yarı çöl, ve yılın sadece belirli mevsimlerinde çimenlerle kaplı bozkırlardır. Böyle bir iklim şartlarında yeşil çay (*gök çay* ~ *kök çay* ~ *kök şay*) çok içilir, az yağışlı ve az su havzalı çöl ve bozkırlarda, özellikle Türkmenistan kumluklarında, su kuyularının önemi büyüktür. İşte, kuyu kelimesi, bölgenin hemen hemen bütün dillerinde AT **kudug*’un kurallı gelişmesi olan *quyu* ~ *quyu* ~ **quyug* değil, fakat ET’den Moğolcaya, ve ikincil olarak Moğolcadan Türkçeye geçmiş olan Kaz. *qudıq* [quduq], Kır.,

² Bu kelimenin tarihî ayrıntıları tam açık değil. Özbekçe şekline bakılırsa, ödünç alınmış şekli *sabāq* olmalıdır. Fakat Farsçada ‘ders’ anlamında bu sözcük değil, *sabāq* kullanılır. Rustemov’a göre (1989: 243), bu kelime Ar. *sebq* ‘ilerileme’ ya da *sebeq* ‘koşuda ödül’e bağlıdır. Aynı şekilde Osmanlıca *sebak* da anlatılır, yani ‘1. ders. 2. ödül’ (Devellioğlu 2006: 924).

Özb., Uyg. *quduq*, Trkm. *guduk*'tur (KOS 540, KRS 437, UTIL II 613, URS 612, TRS 206).

Hayvan dünyası çok çeşitlidir. Bir taraftan alçak hava basınçlı yüksek dağlarda yaşayan yak (Kaz. *qodas*, Kır. *topoz*, KOS 516, KRS 751), diğer taraftan sahra gibi çöllerde tek hörgüçlü deve yetiştirilir. Yine de deve çeşitleri adı geçen bütün halklar tarafından tanılır, örn. Kaz., Kır, Uyg. *nar*, Özb. *nor*, Trkm. *ner* 'tek hörgüçlü, güçlü deve' (KOS 621, KRS 552, URS 729, UTIL I 510, krş. TRS 472). Diğerlerini sadece kısaca ele alalım: *arvana*, *kärderi* ~ *kerderi* ve *inen* ~ *iñgen*. Çobancılık da çok yaygın, keçi ve koyunun benzer türlerine bütün bölgede rastlanır. Öyle olunca, koyunculukla ilgili bazı ürünler ve onların terimleri ortaktır, örn. Kaz., Uyg. *qurt*, Kır. *qurt* ~ *qurut*, Özb. *qurut*, Trkm. *gurt* 'yumru şeklindeki, süzölmüş yoğurttan yapılan kuru, tuzlu yiyecek' (KOS 621, URS 614, KRS 552, UTIL I 510, krş. TRS 472)³; koyun ve keçi, bazen ise deve gübresi Kaz., Kır *qumalaq*, Özb. *qumaloq*, Trkm. *gumalak*, Uyg. *qumulaq* (KOS 546, KRS 444, UTIL II 619, TRS 209, URS 617).

Meskûn yerlerin de bazı ortak çizgileri vardır, örn. 'sokak' kelimesi bölgenin bütün dillerinde Far. *kūçe*'den yayılmıştır: Kaz. *köşe*, Kır. *köçö*, Özb. *ko'cha* [köçä], Trkm. *köçe*, Uyg. *koça* (KOS 405, KRS 433, UTIL I 423, TRS 416, URS 647), krş. Osm. *kūçe* (Devellioğlu 1993: 524).

3. Benzer siyasî durum

Bölgenin halkları, tarihin bazı devirlerinde ortak bir siyasî yönetim ya da sistemle idare edilmiştir. Bu halklar, 18.-19. yüzyıllarda bölgeyi kendi iktidarına alan Rus ve Çinlilerin kontrolü altında yaşama mecburiyetinde kalmıştır. Rus tarafında, Batı Türkistan adıyla anılmaya başlanmış bölgenin tamamı 20. yüzyılın başlarında komunizm rejimiyle tanışıp mecburî olarak onu benimsemiştir. Sovyet Birliği dağılımıyla, beş Türkî cumhuriyet 1991'de egemenliğe kavuşmuştur. Ancak hemen hemen bütün cumhur başkanları eski komünist yöneticileri olup devletleri otoriter şekilde idare ediyorlardı. Çin tarafında, daha önce Doğu Türkistan adıyla anılan bölgede buna benzer süreçler yaşamış olsa da, Uygur halkı dünyanın en kuvvetli iktidarının rejiminin altında kalıyorlar.

4. Dil etkileşimi

Bu dillerde ortak kelimeler sadece alıntı değil, bir çok Türkçe kökenli kelime de bulunur, örn. Kaz. *özgeris*, Kır., Uyg. *özgörüŝ*, Trkm. *özgeriŝ*,

³ Bu ürün *kurut* adıyla 'kurutulmuş süzme yoğurt' Anadolu'da da yapılmıştır (DS 3012). Bana verdiği bilgi için, sayın arkadaşım Mustafa Gökay Saral'a teşekkürlerimi bildiriyorum.

Özb. *o'zgarish* [özgäriş] 'değişim' (KOS 651, KRS 588, URS 100, TRS 499, UTIL II 496); Kaz. *qurulis* [qurulus], Kır., Uyg. *quruluş*, Özb. *qurilish* 'inşaat' (KOS 553, KRS 450, URS 615, UTIL II 621)⁴; Kaz., Trkm. *murt*, Kır. *murut* (*moylō* ve *mıyık*'in yanında), Özb. *murt* ~ *murut* (*moylav*'in yanında), Uyg. *burut* (*moylav*'in yanında) (KOS 610, TRS 459, KRS 540, UTIL II 709, URS 219, 713). 'Sevmek' anlamındaki eylem Kaz. *jaqsı kör-*, Kır. *caqşı kör-*, Özb. *yahshi ko'r-* (*sevmäk*'in yanında), Uyg. *yahşi kör-* (KOS 269, KRS 218, UTIL II 489, URS 713), Trkm. *yagşı gör-, govı gör-, ey gör-* ve *oñat gör-* (TRS 779, 805 ve Prof. Berdi Sarıyev'in verdiği bilgiler).

Yapı bilgisi alanında göze çarpan ortak bir unsur, eylemden ad yapan -v ekidir. Bu ek ET -AGU ve Çağataycada aynı şekilde kullanılan bir ekin Kıpçakçaya özgü ses değişimi yoluyla ortaya çıksa bile, bazı kelimelerde bölgenin bütün ya da hemen hemen tüm dillerinde kullanılır, örn. Kaz., *oquv*, Özb. *o'quv*, Trkm. *okuv*⁵, Kır. *oqu* 'öğretim; öğrenim' (KOS 636, UTIL II 528, TRS 487, KRS 565); Kaz. *jaylav*, Kır. *çaylō*, Özb. *yaylov* (*yayloq*'un yanında) 'yayla' (KOS 266, KRS 216, UTIL II 476)⁶; Kaz., Trkm. *saylav*, Kır. *şaylō*, Özb. *saylov*, Uyg. *saylav* (*saylam*'in yanı sıra) 'seçim' (KOS 689, TRS 557, KRS 895, UTIL II 12, URS 504).

Türkmencenin dışında, başka bir ortak ek, eylemin belirsizliğini ifade eden -GAN'dır. Çeşitli durum ekleriyle ve ilgeçlerle birlikte, -GAN ortacı cümlelerde her türlü dizim işlevlerini doldurur, örn. Kaz. *sol habardı estigende*, Kır. *oşol qabardı uqqanda* 'şu haberi duyarak; şu haberi duyarken'. Gerçi Türkmencenin, Azerbaycanca ve Türkçede olduğu gibi, -GAN ortacının karşılığı -AN'dır, ama işlevi aynıdır, krş. Trkm. *şol habar gulagımı yetende*. Standart Türkçeden farklı olarak -AN'nın bu işlevi hem Azerbaycancada, hem de Anadolu ağızlarında vardır, örn. Az. *Qardaşım Gəncəyə gedəndə bacımı gördü* 'Kardeşim Gence'ye gittiği zaman ablamı gördü' (Öztopçu 2000: 242), *sekgiz on adım atanda öle bahdim ki dağlar kütiledi* (Sağır 1995: 161, 285).

Devamlılık, süreklilik bildiren yardımcı eylemlerin sonsesteki -r'nin düşmesi bir kaç dilde görülür. Bu ses hadisesi, bir çok Türk dilinde *turur* ~ *turar* ~ *durur* → *tur* ~ *dur* ekinin ortaya çıkmasını sonuçlandırır. Başka eylemlerde daha seyrek, örn. Kaz. *otur* [otur], *jür*, Trkm. *otur* ← *oturur*, *jör* ← *jörür*. Sonuç olarak, süreklilik bildiren dört yardımcı eylem aynı şekil

⁴ Trkm. biraz farklı olarak, 'inşaat' manası -uş-ık ekleriyle türetilmiş *gurluşık* kelimesiyle ifade edilir (212).

⁵ Trkm. 'okumak' eylemi *oka-*, söylenişi [oko]'dur.

⁶ Trkm. farklı olarak *yayla* ~ *yaylag*.

almıştır, örn. Kaz. *otur* [otur], *jür, jatur, tur*, Trkm. *otyr, yör, yatyr, dur*, Kır. *otur, cür, tur* (sadece *catır* değil, *cat-* kullanılır).

Niyet kipi *-mAk(ÇI)* şeklinde adları geçen dillerde yaygın olup Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Türkmençe ve Uygurcada kullanılır.

Yüzdelik anlamı da benzer şekillerde kullanılır, örn. Kaz. *35 payız*, Özb. *35 faiz* ‘% 35’.

5. İslam etkisi

Söz konusu dillerin tümü Müslüman halklar tarafından konuşulduğu için, bazı ortak İslamî unsurlara sahiptir, örn. *edebiyat ~ adabiyat ~ ädebiyet; din; günah ~ küne; dünya ~ düniye* vb. Bu gibi kelimeler sadece Türk dillerine değil, İslam kültürü altında gelişen bir çok başka dile de girmiştir. Bu yazıda İslam etkisine ayrıca yer vermeden; bu etki, onun taşıyıcısı olan Fars dilinin etkisini ıceleyen bölümde tartışılacaktır.

6. Farsçanın etkisi

Bazı Farsça alıntıları Türkiye Türkçesindekileriyle aynı, örn. *her* ve *eğer ~ eger* gibi işlevsel kelimeler. Yine de Türkiye Türkçesinden farklı alıntılar çok sayılı, örn. Kaz. *savda* ve *savdager*, Kır. *sōda* ve *sōdager*, Özb. *sevdo* ve *sevdogar*, Uyg. *soda* ve *sodiger* ‘ticaret’ ve ‘ticaretçi’ (KOS 705, KRS 654, UTIL II 7, 8, URS 513), krş. Osm. *sūdâger* (Devellioğlu 1993: 960); Kaz., Trkm., Uyg. *buthana*, Kır. *butkana*, Özb. *buthona* (Chen 1990: 58, TRS 121, URS 217) ‘Budistlerin ibadethanesi’; Kaz., Kır. *diykan*, Özb. *dehqon*, Uyg. *dihan* ‘çiftçi; köylü’ (Chen 1990: 66, URS 457), krş. Osm. *dihkan* (Devellioğlu 1993: 185); Kaz. *dastarkan*, Kır. *dastarkan ~ dastorkon*, Özb. *dasturhon* (KOS 202, KRS 187, UTIL I 214), Trkm. *dastarhan*⁷, Uyg. *dastihan ~ dasturhan ~ dastuğan ~ dasuqan ~ dasqan* (URS 435) ‘sofra; masa örtüsü’, krş. Osm. *destârhân* (Devellioğlu 1993: 178); hafta günlerinin adları, örn. Kaz. *düysenbi*, Kır. *düyşembü* [düyşömbü], Özb. *dushanba* [duşambä], Trkm. *duşenbe*⁸, Uyg. *düşenbe* (KOS 220, KRS 202, Chen 1990: 72, URS 452) ‘pazartesi’.

Bir çok kelime, incelenen dillerin sadece birkaçında bulunmaktadır, örn. Kaz. *därihana*, Kır. *darıkana*, Özb. *darihona*, Uyg. *darihana*, Trkm. ise farklı olarak *dermanhana* ‘eczane’ (KOS 207, KRS 187, UTIL I 235, URS 434, TRS 262); Kaz. *täreze*, Kır. *tereze*, Özb. *deraza* [deräzä], Uyg. *därizä*,

⁷ Bu kelime TRS’te yok ise de, Türkmenler tarafından kullanılmaktadır (Prof. Berdi Sarıyev’in kaynağı).

⁸ Türkmenistan’da hafta adları değiştirilmiş olsa bile, sadece resmî kullanım ve kâğıtta kalıyor.

Türkmençe yine farklı şekildedir: *äpişge*, *ayna*, *pencire* (Chen 1990: 70, UTIL I 222, TRS 798, 33-34, 522).

Bazı Farsça kelimeler, Türkiye Türkçesindekilerden farklı anlamlarda kullanılır, örn. *sebze* kelimesi ‘havuç’ anlamına gelip şu şekillerde alıntılanabilir: Kaz. *säbiz*, Kır. *sabiz*, Özb. *sävzä* (KOS 707, KRS 619, Xolmuradov, Azizov 2005: 391, URS 510).

Arapça alıntısı olan, ama Farsçanın aracılığıyla geçmiş bir kelime Kaz. *äyel*, Kır., Trkm., Uyg. *ayal*, Özb. *ayol* ‘karı, eş’ tır (Chen 1990: 40, TRS 62), krş. Osm. *ayal* ~ *iyal* (NRTED 101, 567).

Farsçadan en çok etkilenmiş olan Özbekçe ve Uygurca, ortak Türkçenin bazı özelliklerini kaybederek öteki dillerden ayrılmıştır. Buna bir örnek, Özbekçede kullanılan Arapça kökenli, ama Farsçanın vasıtasıyla alınan, belirsizlik zamiri *ba’zi* ‘bazı’. Bu zamirin işlevinde Kaz. *keybir*, Kır. *këbir*, Trkm. *käbir* zamiri kullanılır (KOS 361, KRS 503, TRS 424). Uygurcada belirsiz sıfat olarak *qandaqtur bir*, *qaysidu(r) bir* ve *älliqandaq* kullanılır (Tömür 2003: 226).

Farsçanın unsurları Özbekçede edebî şekilde telaffuz edilerek, Uygurcada daha fazla dilin iç bünyesine uyar. En büyük seslik adaptasyon Kazakça ile Kırgızcada yapılır. Örneğin, Ana Türkçede olmayan ya da sadece yansımali sözcüklerde geçen *f* ünsüzü Özbekçede kalıp Kazakça, Kırgızca, Türkemence ve Uygurcada *p* olur.

7. Son dönem Rusçanın etkisi

Rus dilinin etkisi ve Rus kültürü 19. yüzyılda başlamıştır. Bu tesir 1930-1940’lı yıllarda en güçlü olup Sovyet Birliği’nin dağılmasıyla hiç kesilmemiştir. Rusçanın tesiri Uygurcada da görünür, oysa Uygurların çoğu Çin’in Xinjiang eyaletinde yaşamaktadır. Çincenin Uygurcaya hemen hemen hiç etki olmaması ilginçtir. Çinceden alınmış bazı kelime ve terimler sadece resmî dilde görülür, örn. Uyg. *biñsi* ‘çalışkanlık; yeteneklik’ (← Çin. 本事 *běnsi*) ve *daşye* ‘üniversite’ (← Çin. 大学 *dàxué*), bkn. Chen (1990: 50, 64). Ama bu kavramlar için Arapçadan alınmış, bugün eskimiş olarak nitelenebilir karşılıklar da kullanılırdı, yani *istidat* (URS 165) ve *darulpunun*. Fu, bunun gibi çok kelime verse de, bunların çoğu 云南 *Yunnan* gibi Çin’in resmî idarî adları (Fu 1991: 189), 哈尼 *Hani* gibi Çin’in millî azınlıkları (Fu 1991: 192) ve onların dilleridir. Yine de bunun gibi bazı adlar için iki eş anlamlı kelime kullanılır, örn. *Çinli*, *Çin adamı* için *Hanzu* (Çin alıntısı, 汉族) ve *Hitay* (Uygurca, Fu 1991: 196) kullanılır. İdarî terimlere gelince, bunların çoğu ya Arapçadan, örn. *nahiye*, ya da Rusçadan alınmıştır,

örn. *Zaǵzu aptonom oblasti* (Çince 甘孜 藏族自治州 Zangzu Zizhizhou'nun Uygurca adı, bkz. Fu 1991: 202), bazen, *Şänduǵ ölkisi* gibi, Uygurcadır (Çince 山东省 Shandong Sheng, bkz. Fu 1991: 201).

Buna bakmadan Uygurcada Rus alıntısı oldukça çoktur ve bunlar genelde bölgenin başka dillerinde de rastlanır, örn. Uyg. *batulka* (Chen 1990: 52), krş. Kaz. *bötelka*, Kır. *bötölkö*, ancak Trkm. *çüyşe* (TRS 740)⁹ 'şişe', Uyg. *armiyä*, Kaz., Kır., Trkm.¹⁰ *armiya* 'ordu'. Rusça alıntıların yanı sıra, Uygurcada batı terimler de Rusçanın vasıtasıyla karşılanır, örn. *avgust* 'Ağustos' ← Rus. *август*, *dikabır* 'Aralık' ← Rus. *декабрь* gibi ay adları¹¹; Uyg., Özb. *gäzıt*, Kır. *gezit*¹², Kaz. Trkm. *gazet* 'gazete' ← Rus. *газета*; Uyg. *galistuk*, Kaz., Kır., Özb., Trkm. *galstuk* 'kravat' ← Rus. *галстук*. Bir çok ülkenin adı da ilgili dillere Rus dili aracılığıyla geçmiştir, örn. *Germaniya* 'Almanya' Rus. ← *Германия*; *Angliya* 'İngiltere' Rus. ← *Англия*; *Polşa* 'Polonya' Rus. ← *Польша* (söz konusu olan bütün dillerde); bazı etnik adlar da şöyledir, örn. *fransuz* ~ *francuz* 'Fransız' Rus. ← *француз*; *nemis* 'Alman' Rus. ← *немец*. Batı Avrupa kökenli kişi adları da Rusçadan ödünç alınır, özellikle Kiril alfabesini kullanan dillerde, örn. *Генрик* (Heinrich, Henry, Henri vb.), *Екатерина* (Katharina, Catherine vb.). Uygurca da dahil, terimlerin bir çoğu Rusçanın tesiriyle yapılmıştır, örn. Uyg. *grammatikalık kategoriya* (Tömür 2003: 16).

Gündelik kullanılıştta, standart olarak alınmamış, Türkçeye aykırı olan ve dillerin yapısını bozan bazı işlevsel kelimeler de Rusçadan ödünçlenir, örn. *çerez* 'üzerinden' ilgeci (sontakı) yerine öntakı olarak Kazak, Kırgız ve Özbeklerin ağzında duyulur, örn. *Çeres Bişkek bardım* 'Bişkek üzerinden gittim'. Ancak bu kelime Rusçanın etkilediği başka dillere de geçmiş olmalıdır. Söz gelimi, az önce Azerbaycanlı *Lider* uydu televizyonunu izlerken, tam böyle bir cümle Azerbaycanlıların konuşmasında da duymuştum.

⁹ Özbekçe için bu sözlük *şişä* kelimesini verdiği halde *butilka*'nın kullanılması da bellidir (örn. Ma'rufov 1981: 154, Xolmuradov, Azizov 2005: 231).

¹⁰ Türkmencede bu kavram ilk önce *goşun* kelimesiyle ifade edilir.

¹¹ Rusçanın aracılığıyla ödünç alınan ay adları Özbekçe, Kırgızca ve Türkmencede de kullanılır, sadece Kazakların kendi ay adları vardır (*kantar* 'Ocak', *akpan* 'Şubat', *navrız* 'Mart' vb.). Bilindiği üzere, Türkmenbaşı halkına yeni ay adlarını kabul ettirdi, ama bunlar gerçek kullanımda yok.

¹² Yudahin'in sözlüğünde *gazeta* (Yudahin 1965: 176).

Sonuç

Karşılaştırma, iki dil arasında kolay olup üç ya da daha fazla dil arasında yapılırsa zorlaşarak elverişsiz olur. Söz konusu dillerden kökenleri farklı olan Kazakça ile Özbekçe ele alınırsa da, bir çok ortaklık gözlemlenir:

– coğrafi adlardan sıfat yapan ek +*LIK*'tir, örn. Kaz. *Qazakstandıq* 'Kazakistanlı' ve Özb. *O'zbekistonliq* 'Özbekistanlı';

– gerekliliği bildiren ortaç, Kaz. -*AtIn*, örn. *kömektesetin adam jok*, Özb. -*dAğAn*'dır, örn. *yordam beradağan odam yo'q* 'yardım edecek kimse yok';

– 'düşünmek, sanmak' eylemleriyle kurulan yan tümce aynı şekilde yapılır, örn. Kaz. *dep oylaysız*, Özb. *deb o'ylaysiz* 'diye düşünüyorsunuz';

– geleneksel olay, Kaz. *ädettegidey*, Özb. *odatdagiday* ibaresiyle ifade edilir, krş. Kaz. *ädettegiden köbirek*, Özb. *odatdagidan ko'proq* 'her zamankinden fazla';

– önceki olaylara Kaz. ve Özb. +*dAn burun/burun*'la gösterilir, örn. Kaz. *osidan eki apta burun*, Özb. *bundan ikki hafta burun* 'bundan iki hafta önce';

– 'gerçekleştirmek' manası bir çok özne ve nesneyle Kaz. *ötkiz*-[*ötküz*], Özb. *o'tkaz-* eylemleriyle karşılanır, örn. *saylov o'tkaz-/saylav ötkiz-* 'seçim yapmak';

– piyasa terimi Far. *narh* kelimesiyle ifade edilir, örn. Kaz. *nariq*, Özb. *narh* (KOS 621, UTIL I 496); *erkin nariq/erkin narh* 'serbest piyasa', krş. Osm. *narh* 'fiat' (Devellioğlu 1993: 807).

Orta Asya Türk dillerine özgü olan bazı kelimeler bölgenin sınırlarını aşmış Türk dünyasının başka diyarlarında da kullanılır, örn. Kaz. *bavursak*, Kır. *börsok*, Alt. *bürzak* ~ *borsok*, Hak. *pörsok* 'hamurdan yapılan, yağda kızartılan yemek'; Kaz., Özb., Uyg. *botqa*, Kır. *botko*, Alt. *botko* ~ *motko* ~ *motka*, Hak. *pothi* 'bulamaç'. Çağdaş zamanlarda uluslar arası iletişim ve ulaşım araçları büyük hızla yaygınlaşıp devletlerin sınırlarını aşarak kültür, teknoloji ve modanın yeni ürünleriyle birlikte o ürünlerin çoğunlukla İngilizce adlarını yaygınlaştırır. Bu süreç Orta Asya'da da geleneksel dil ilişkileri etkilemeye başlamıştır. Ancak şu ana kadar Rusçanın gücü bunlara oldukça dayanıklıdır. Buna rağmen söz konusu bölgede dil etkileşimin yeni bir dönemiyle karşı karşıyayız.

Kısaltmalar ve şartlı işaretler

[] söyleniş

← 'den oldu

→ 'e oldu

Alt. Altayca

Ar. Arapça

AT Ana Türkçe

Çin. Çince

ET Eski Türkçe

Far. Farsça

Hak. Hakasça

Kaz. Kazakça

Kır. Kırgızca

Osm. Osmanlıca

Özb. Özbekçe

Rus. Rusça

Trkm. Türkmence

Uyg. Uygurca

Kaynaklar

- CHEN, Zongzhen (haz.). (1990). *Zhōngguó Tūjuéyǔ zǔ yǔyán cǐhuìjǐ*. Běijīng: Mǐnzú Chūbǎnshè [陈宗振 (haz.) 1990. 中国突厥语族语言词汇集. 北京: 民族出版社].
- Derleme Sözlüğü I-XI* (1963-1979). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1993). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın.
- FU, Tíngxun (1991). “Guānyú yòng Wéiwú’ěr wén pīnxiě Hànyǔ jiècí hé wǒ guó zhuānmíng de chúyì”. *Zhōngguó Tūjuéyǔ yánjiū lùn wén jí*. Běijīng: Mǐnzú Chūbǎnshè: 185-203 [傅庭训. 1991. “关于用维吾尔文拼写汉语借词和我国专名的刍议”. 中国突厥语研究论文集. 北京: 民族出版社: 185-203].
- KOS: SIZDIKOVA, R. G., K. Ş. Husain (haz.). (2001). *Kazahsko-russkiy slovar'*. Almatı: Dayk-Press.
- KRS: YUDAHİN, K. K. (1965). *Kirgizsko-russkiy slovar'*. Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.
- MA'RUF OV, Z. M. (haz.). 1981. *Özbek Tiliniñ İzahlı Luğati I-II Tom*. Moskva: Rus Tili Naşriyâtı.
- NRTED: ALKIM, U. Bahadır (haz., vb.). (1991). *Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük-New Redhouse Turkish-English Dictionary*. Redhouse Yayınevi.
- ÖZTOPÇU, Kurtuluş (2000). *Elementary Azerbaijani*. Santa Monica, İstanbul, Türk Araştırmaları Dizisi 33.
- RUSTEMOV, L. Z. (1989). *Arab-İran Kirme Sözderiniñ Kazakşa-Orıssa Tüsindirme Sözdigi. Kazahsko-russkiy tolkoviy slovar' arabsko-iranskiñ zaimstvovannıñ slov*. Alma-Ata: Mektep.
- SAĞIR, Mukim (1995). *Erzincan ve Yöresi Ağızları. İnceleme, Metinler, Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- SINOR, Denis. (1990). “Introduction: the Concept of Inner Asia”: Denis SİNOR (haz.). 1990. *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge, New York vb.: CUP, 1-18.
- TDG: SÖYEGOV, Myratgeldi, Mämmetdurdy Saryhanow (haz.). (2000). *Türkmen Diliniñ Grammatikasy. Morfologiya*. Aşgabat: Ruh.
- TÖMÜR, Hämit (2003). *Modern Uyghur Grammar*. İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat.
- TRS: BASKAKOV, N. A. (haz., vb.). (1968). *Turkmenko-russkiy slovar'*. Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.

- URS: NACĪP, E. N. (1968). *Uygursko-russkiy slovar'*. Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.
- XOLMURADOV, A., R. Azizov (2005). *English-Uzbek, Uzbek-English Dictionary. Inglizcha-O'zbekcha, O'zbekcha-Inglizcha Lug'at (45 000dan ortiq so'z va ibora)*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
- VÁSÁRY, István (2003). *A régi Belső-Ázsia története*. Budapest: Balassi Kiadó.
- WEHR, Hans (1980). *A Dictionary of Modern Written Arabic*. (haz. J. Milton Cowan), London: MacDonald & Evans Ltd.